

O TYM JAK SIĘ „DUSZA NARODU NA WZÓR OJCZYSTYCH OKOLIC NASTRAJA” OJCZYŻNA WYOBRAŻONA W DYSKURSACH O KSZTAŁTOWANIU BELGRADZKIEJ ZIELENI MIEJSKIEJ OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO*

SYLWIA NOWAK-BAJCAR

ABSTRACT. *About how “the soul of the nation tunes in on the model of its native surroundings”. Imagining the homeland in discourses on shaping Belgrade’s urban greenery in the interwar period.* When a project for the comprehensive modernization of the Serbian capital Belgrade was conceived in the late 1860s, an altruistic concern for the health of society was a constant element of most discussions devoted to this problem. When the modernization process of the Serbian capital Belgrade was continued in the late 1860s, an altruistic concern for the health of the society was a constant element of most statements devoted to this problem. The health discourse, apart from the aesthetic one, was an element connecting the reflection on the city in Western Europe and Serbia. However, while in the West attempts to heal urban space were supposed to be an antidote to the negative effects of industrialization, in relation to Belgrade these treatments resulted from completely different premises, namely, they were motivated by the legacy of the times of industrial backwardness as a result of Turkish rule. Urban green areas played a special role in the process of modernizing Belgrade. The concern for them in the statements of Serbian architects and town planners of the interwar period, presented as a touchstone of modernity, was in fact included in the mission of strengthening dynastic interests, based on “national forest myth-making”. In the article I present the mechanisms of designing a historical and political filter on nature, which are one of the strategies of including it in the processes of creating and strengthening the ideology of “integral Yugoslavism”, hidden under the slogans of modernizing the capital of the Kingdom of Yugoslavia by greening it.

STRESZCZENIE. Kiedy pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku powstał projekt kompleksowej modernizacji stolicy Serbii — Belgradu — stałym elementem większości dyskusji poświęconych temu problemowi była altruistyczna troska o zdrowie społeczeństwa. Dyskurs zdrowotny, oprócz estetycznego był elementem łączącym refleksję nad miastem na Zachodzie Europy i w Serbii. Jednak o ile na Zachodzie próby uzdrowienia przestrzeni miejskiej stanowić miały antidotum na negatywne skutki industrializacji, w odniesieniu do Belgradu zabiegi te wynikały z przesłanek zupełnie innych, motywowane były mianowicie spuścizną po czasach przemysłowego zacofania jako pokłosia panowania tureckiego. Szczególna rola w procesie modernizowania Belgradu przypadła terenom zieleni miejskiej. Troska o nie w wypowiedziach serbskich architektów i urbanistów okresu międzywojennego przedstawiana jako probiez nowoczesności włączona została w istocie w misję umacniania interesów dynastycznych, opartą na „leśnym mitotwórstwie narodowym”. W artykule prezentuję mechanizmy projektowania na przyrodę filtru historycznego i politycznego w celu jej włączenia w procesy stwarzania i umacniania ideologii „integralnego jugoslawizmu”.

Autorka: Sylwia Nowak-Bajcar, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Filologii Słowiańskiej, ul. Romana Ingardena 3/105, 30-060 Kraków, Polska, e-mail: s.nowak-bajcar@uj.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1537-6268>

* Publikacja została sfinansowana ze środków programu Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza w Uniwersytecie Jagiellońskim.

Keywords: integral Yugoslavism, national landscape, urban discourse in the interwar period, ideology, modernization processes

Słowa kluczowe: integralny jugoslawizm, krajobraz narodowy, dyskurs urbanistyczny międzywojnia, ideologia, procesy modernizacyjne

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXX, Poznań 2023, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 171–185, ISBN 978-83-67284-33-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish.

<https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.11>

Kiedy pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku powstał projekt kompleksowej modernizacji stolicy Serbii – Belgradu — stałym elementem większości dyskusji poświęconych temu problemowi była altruistyczna troska o zdrowie społeczeństwa. Dyskurs zdrowotny, oprócz estetycznego był elementem łączącym refleksję nad miastem na Zachodzie Europy i w Serbii. Jednak o ile na Zachodzie próby uzdrowienia przestrzeni miejskiej stanowiąc miały antidotum na negatywne skutki industrializacji, w odniesieniu do Belgradu zabiegi te wynikały z przesłanek zupełnie innych, motywowane były cywilizacyjnym zacofaniem będącym spuścizną po czasach panowania tureckiego.

Szczególne role w procesie modernizowania Belgradu przypadła terenom zieleni miejskiej, które od 1867 roku, czyli pierwszej całościowej próby stworzenia nowoczesnej przestrzeni urbanistycznej przez Emilijana Josimovicia otrzymały status „powietrznych rezerwarów” miasta¹. Określenie to przywoływali również inni architekci w XIX i na początku XX wieku, oprócz argumentu zdrowotnego wysuwający kwestie estetyki oraz, wraz z popularyzacją w Serbii idei miasta ogrodu², argumenty społeczne. Dzięki planowi Emilijana Josimovicia, który jako pierwszy opracował system belgradzkiej infrastruktury zieleni, fortyfikacje Belgradu wraz z Kalemедanem — pasem ziemi oddzielającym twierdzę od historycznego jądra miasta znajdującego się w obrębie fortyfikacji stały się parkiem udostępnianym szerokim rzeszom społeczeństwa. Było to wydarzenie o charakterze symbolicznym, oznaczającym demilitaryzację miasta i zmianę w sposobie myślenia o Belgradzie jako mieście-twierdzy zamkniętym w granicach murów obronnych i postrzeganym dotąd, z racji swojego położenia na granicy turecko-austriackiej, przez pryzmat jego strategicznego znaczenia mi-

¹ E. Josimović, *Objasnenje predloga za regulisanje onoga dela varoši Beograda što leži u šancu sa jednim litografisanim planom u razmeri 1/3000 od E. Josimovića*, Beograd 1867, s. 3.

² W okresie międzywojennym jako popularyzatorzy koncepcji miasta-ogrodu (*vrtni grad*) wyróżniali się szczególnie: architekt Jan Dubovi, który najlepiej znał jej historię, teorię i praktykę, Branko Maksimović zaznajomiony z niemieckimi interpretacjami tej idei oraz Slobodan Ž. Vidaković, w swoich artykułach przybliżający socjologiczny aspekt koncepcji oraz możliwości jej implementacji do warunków jugosłowiańskich; D. Čorović, *Vrtni grad u Beogradu*, Beograd 2009, s. 40.

litarne, co najdobitniej potwierdzają relacje zachodnioeuropejskich podróżników³. Dodajmy, że pierwszy serbski urbanista, Emilijan Josimović planował nawet wyburzenie fortecy, ponieważ — jak stwierdzał

W sąsiedztwie armat, czyje by one nie były, nie rozkwitło dotąd i nie rozkwitnie żadne miasto. Twierdze od zawsze, w czasach pokoju, czy wojny były oczywistymi nieprzyjaciółmi obszaru, który zajmują. Niebezpieczeństwo, jakie ze sobą noszą jest jedną z największych przeszkód dla handlu i rzemiosła, a więc dobrobytu w ogóle, i to nie tylko w wymiarze lokalnym, ale także państwowym. Z tego powodu, dopóki twierdza nie zostanie wyburzona a obszar przez nią zajmowany połączony z pozostałą częścią miasta, Belgrad nigdy nie osiągnie stopnia rozwoju, jaki umożliwia mu jego położenie, ani takiego poziomu dobrobytu, jakiego byśmy pragnęli⁴.

[Pod topovima, ma čiji bili nijedna varoš nije procvetala, niti će kadgod koja procvetati. Gradovi su u svako doba, mirmo ili ratno, izvestni neprijatelji one zemlje gde se nalaze. Opasnost, kojom ne-
prestano groze, jedna je od najštetnijih zapinjača u trgovini i radinosti, dakle u blagostanju uobšte, i to ne samo obližnjih mesta, nego baš cele države. S toga ni Beograd nikako neće onako napredovati, kao što bi po svima okolnostima mogao, i na onu se visinu blagostanja podići, koju svi želimo, dokle god se grad ne poruši i njegovo se mesto sa ostalom varoši ne sastavi] [pisownia oryginalna — S.N.B].

Idee modernizowania Belgradu nie straciły aktualności w okresie międzywojennym ze względu na fakt niemożności ich urzeczywistnienia, do czego w głównej mierze przyczynił się wybuch pierwszej wojny światowej. Trosce o tereny zielone, która w wypowiedziach serbskich architektów i urbanistów międzywojnia przedstawiana była jako probierz nowoczesności, towarzyszyła jednak od XIX wieku bardzo wyraziście sprofilowana polityka zarządzania tymi terenami, podporządkowana celom ideologicznym i będąca medium sporów dynastycznych dwóch rywalizujących ze sobą serbskich rodów królewskich: Karađorđevićów i Obrenovićów.

W misji umacniania interesów dynastycznych oraz tworzenia rodowego kultu szczególna rola przypadła lasom, które, stały się w dyskursie lat trzydziestych XX wieku, przedmiotem narodowego mitotwórstwa i ideologicznych zawłaszczeń. Wyrazistą i zwartą egzemplifikację tych zjawisk, prowadzących do konstruowania narodowego imaginariu przestrzennego (krajobrazu narodowego) stanowi tekst pamięci króla Aleksandra Karađorđevicia, zamordowanego w zamachu, podczas wizyty w Marsylii w 1934 roku. Dramatyczne okoliczności śmierci władcy Jugosławii

³ Jak zauważa Đorđe S. Kostić, w okresie od drugiej połowy XVIII do pierwszych dziesięcioleci XIX wieku w relacjach podróżniczych miasto, odwiedzane wówczas głównie przez żołnierzy, opisywane było przez pryzmat swojego potencjału wojskowo-strategicznego. Początek lat sześćdziesiątych XIX wieku jest punktem zwrotnym w postrzeganiu Belgradu przez podróżników niemieckich, dla których twierdza i umocnienia stanowią odtąd jedynie element przeszłości miasta, zaś głównym przedmiotem ich zainteresowania staje się współczesny, modernizowany Belgrad, stolica europejskiego państwa. Đ.S. Kostić, *Tvrđava, pograda, grad: nemački pogled na Beograd* [w:] *Beograd u delima evropskih putopisaca*, red. Đ.S. Kostić, Beograd 2003, s. 23–25.

⁴ E. Josimović, op. cit., s. 42–43. Przekładu na język polski fragmentów źródeł zamieszczonych w tekście dokonała autorka artykułu.

przypięcztowały prowadzoną przez niego politykę, opartą na idei integracji narodów jugosłowiańskich, której władca był zagorzałym i — jak twierdzą niektórzy historycy — jedynym szczerym zwolennikiem. Idea integralnego jugoslawizmu, będąca od przewrotu szóstego stycznia 1929 roku i wprowadzenia przez króla dyktatury oficjalną państwową doktryną⁵, w latach trzydziestych XX wieku przybierała coraz wyraźniej postać etnicznego ekskluzywizmu Serbów i ich przywódczych ambicji w nowym państwie⁶, co znajdowało także wyraz w ówczesnym dyskursie urbanistycznym.

Autorem opublikowanego w piśmie „Beogradske opštinske novine” będącym organem Rady Miasta, okolicznościowego panegiryku ku czci zmarłego tragicznie króla jest Aleksandar Krstić (1902–1980) — architekt krajobrazu, który przez ponad pięćdziesiąt lat, od roku 1926 aż do roku 1980 (śmierć marszałka Josipa Broza Tity), w zmieniających się okolicznościach politycznych (przypomnijmy, że Jugosławia po II wojnie światowej była krajem, w którym najszybciej dokonano transformacji ustrojowej — po dojściu do władzy komunistów monarchię zastąpiono republiką federacyjną) odpowiadał za kształtowanie terenów zielonych w Belgradzie i w Serbii. Jako kierownik Wydziału Parków i Zalesiania (Odsek za parkove i pošumljavanje) Zarządu Zieleni Miejskiej w latach 1926–1947⁷, od początku powstania tej instytucji, do końca okresu sprawowania władzy przez Karađorđevićów, czyli do 1945 roku⁸ był medium ich polityki oraz propagatorem dynastycznego mitu, co wyraźnie widać w napisanym przez niego i poświęconym królowi Aleksandrowi okolicznościowym wspomnieniu. Czytamy w nim m.in.:

Spośród wszelkich kwestii komunalnych, dotyczących zarówno miast, jak i wsi, jedna była przedmiotem szczególnej uwagi Jego Wysokości, który każdą wolną chwilę spędzał nadzorując osobiście prace związane z rozwiązywaniem tego problemu, często w najdrobniejszych szczegółach. Chodziło o zalesianie Belgradu i jego okolic oraz o stworzenie pasa zieleni miejskiej. Urbanistyczny problem, który ze względu na swoją doniosłość zasługiwał na troskę Monarchy. Na tej Jego działalności, równie szlachetnej, jak wszystkie pozostałe, pragniemy się w tym artykule skoncentrować, prezentując szczegółowo jej historię. Mają rację szerokie rzesze naszego społeczeństwa, twierdząc, że drzewo

⁵ Oceniana jest ona różnorodnie — jej zdecydowanymi krytykami, prezentującymi w swoich pracach mechanizmy bezwzględnego wcielania w życie doktryny integralnego jugoslawizmu na poziomie instytucjonalnym są historycy Ljubodrag Dimić czy Ivana Dobrivojević. Zob. Lj. Dimić, *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, „Književnost” 1994, nr 1–3, s. 171–201; I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006. Jednak, zdaniem niektórych badaczy, w ówczesnej niezwykle skomplikowanej sytuacji politycznej dyktatura była jedynym skutecznym sposobem utrzymania jedności państwa opartego na idei trójjedynego narodu, tworzonego przez plemiona: Serbów, Chorwatów i Słowenów; K.S. Morawski, *Zabójstwo króla Aleksandra I w świetle archiwalnych relacji prasowych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, t. 51, nr 1, s. 76.

⁶ D. Gil, *Pomiędzy „integralnym jugoslawizmem” a „chrześcijańskim nacjonalizmem” — projekcje wspólnoty w obrębie serbskiej ideosfery po 1918 roku*, „Kultura Słowian” 2020, nr 16, s. 257–271.

⁷ H. Milanović, *Gradsko zelenilo*, Beograd 2006, s. 237.

⁸ Lata 1903–1921 to okres panowania króla Piotra I Karađorđevicia. Po nim władzę przejął król Aleksander Karađorđević, zaś w 1934 roku, po zabójstwie monarchy, tron objął jego małoletni syn Piotr II, w imieniu którego władzę sprawowali regenci.

jest pierwszym i ostatnim przejawem kultury, ten, kto sadi drzewo jest człowiekiem wielkodusznym, ponieważ działając dla dobra innych dokonuje dzieła nieegoistycznego, którego plonów sam nie zbierze. Sadzenie drzewa przez specjalistę jest zjawiskiem podnoszącym na duchu. Sadzenie drzewa przez zwykłego obywatela jest okolicznością radosną. A gdy czyni to Pierwszy Obywatel Kraju — Król, w dodatku Król wywodzący się z ludu, czyż nie jest to fakt godny uwagi i czci ze strony narodu?

Nasz Nieumarły Król ściśle zespolony z ojczyzną ziemią, w swojej odległej wizji ujrzał Szumadię Karađorđa, taką, jaką była ona w czasach wielkich wydarzeń, porośniętą lasami, które pomogły Wodzowi wyzwolić Serbię i w swojej przenikliwości dostrzegłszy wszystkie ułomności dzisiejszych karczowisk wyobrażał ją sobie ponownie porośniętą lasem. Ten sam fakt, który jego nieśmiertelnemu Dziadowi dopomógł w stwarzaniu niezależnej Ojczyzny, ma posłużyć teraz innemu celowi — wzmocnieniu uprzemysłowienia i zdrowotnemu postępowi Jego Ojczyzny. I Rycerski Król — stwierdza dalej Krstić — poczuwszy przyrodzoną miłość do kwietnej zieleni, zainicjował wielkie dzieło zalesiania Belgradu⁹.

[Pored velikog interesovanja za sve vrste komunalnih problema kako gradskih, tako isto i seoskih, jednom od njih On je specijalno posvećivao Svoju Visoku pažnju i direktno, u slobodnim časovima rukovodio akcijom u rešavanju tog problema, često do najsitnijih detalja. To je bilo pitanje pošumljavanja Beograda i okoline i stvaranje zelenog varoškog pojasa. Jedan urbanistički problem koji po svome značaju zaista i zaslužuje Monarhovu ljubav. Na toj Njegovoj akciji, plemenitoj kao i sve ostale, želimo se u ovom članku zadržati i njen istorijat detaljnije prikazati. Sa pravom se u širokim masama našeg naroda podvlači: drvo je prvi i poslednji znak kulture, ko drvo sadi taj je duševan čovek, jer vrši jednu radnju nesebičnu, za drugoga, čije plodove on sam nikada neće doživeti. Kada ga sadi stručnjak — to je utešna pojava. Kada ga sadi običan građanin zemlje — to je okolnost radosna. A kada ga sadi Prvi građanin zemlje — Kralj i to Kralj iz naroda, nije li to činjenica o kojoj treba razmišljati, i od nje stvarati kult narodni!

Naš Neumrli Kralj, tesno vezan za rodnu grudu, u svojoj dalekoj viziji vidi Karađorđevu Šumadiju, onakvu kakva je ona bila u ono doba velikih događaja, puna šuma koje su Voždu pomogla da oslobodi Srbiju i u svojoj dalekovidosti zamišlja je opet šumovitu jer je video i osetio sve nedostatke današnjih goleti. I taj isti faktor koji je Njegovom, besmrtnom Pradedi pomogao, da stвори nezavisnu Otadžbinu, treba i njemu da posluži, sada već u drugom cilju — za privredno jačanje i zdravstveni napredak Njegove Otadžbine. I Viteški Kralj, osetivši nagonu, nasleđenu plemenitu ljubav ka cvetnom zelenilu, počeo je taj veliki posao pošumljavanja Beograda].

Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że modernizowanie Belgradu poprzez zalesianie zostało zaprezentowane przez Krsticia w konwencji dynastycznego mitu założycielskiego. Sadzenie drzewa, symbolizującego trwałość i ciągłość, eksplicytnie nazwane czynem kulturotwórczym i altruistycznym, wywiedzione zostaje z impulsu szlachetnego króla Aleksandra, mającego na względzie dobro swego narodu. Jednak nie rewitalizację i przywracanie „powietrznego rezerwuaru miasta” (a przynajmniej nie tylko to) architekt ma tutaj na myśli. Sadzenie przez władcę drzewa — symbolu trwałości, odrodzenia, siły i wielkości posiada w wypowiedzi Krsticia dwojakie znaczenie: stanowi gest restytucji przeszłości (ustanowienie ciągłości, odwołanie do tradycji, zakorzenienie) — próbę rekonstrukcji przestrzeni leśnej z czasów pierwszego powstania serbskiego (1804), kiedy to lasy (symboliczna nieoswojona pusz-

⁹ A. Krstić, *Visoko staranje Kralja Aleksandra za urbanističko podizanje Beograda*, „Beogradske opštinske novine” 1934, nr 10–11, s. 762–763.

cza) udzielały schronienia powstańcom walczącym pod wodzą Karadordza — pradiada króla Aleksandra przeciwko Turkom, zaś z drugiej strony wpisuje się w cele modernizowania ponieważ służy „gospodarczemu umacnianiu” i „postępowi zdrowotnemu” ojczyzny. Sadzenie drzewa symbolizujące misję zalesiania Belgradu, nie jest więc przywracaniem stanu pierwotnego¹⁰, lecz gestem, którego celem jest ustanowienie pewnego porządku ideologicznego. W artykule Krsticia las uczestniczący w wyzwaniu ojczyzny zostaje niejako „włączony” w cele wojskowe, co w retoryce głównego architekta zieleni miejskiej Belgradu nie jest zabiegiem odosobnionym. W innym swoim tekście, także z 1934 roku miejskim terenom zielonym przypisywał on funkcje militarno-obronne.

Nowoczesnej aranżacji osiedla — pisał — w sensie zdrowotnym i estetycznym nie można sobie wyobrazić bez odpowiedniej ilości zieleni miejskiej. Korzyści płynące dla mieszkańców z zadbanych terenów zielonych są nie do przecenienia. Pisałem już o tym, podobnie jak o ich znaczeniu urbanistycznym w czasopiśmie „Beogradske opštinske novine”. Pozostaje tylko wspomnieć, o czym wcześniej nie było mowy, że istnieje jeszcze jeden ważny czynnik, przemawiający za powiększeniem obszarów miejskiej zieleni, strategiczny, uwzględniający współczesne zagrożenie wojenne. Wszystkie centra wielkomiejskie, szczególnie zaś polityczne i przemysłowe stanowią doskonałe cele ataku z powietrza. W każdym razie skupiska z gęstą zabudową i dużą koncentracją ludności są o wiele łatwiejszym celem dla nieprzejednanego wroga niż rzadkie osiedla, rozproszone wśród zieleni¹¹.

[Moderno uređenje jednog naselja u zdravstvenom i estetskom pogledu ne da se ni zamisliti bez dovoljnog gradskog zelenila. Koristi koje građanima pruža uređena zelena varoška površina su neocenjive i o tome kao i o urbanističkom značaju njenom već je bilo reči u časopisu „Beogradskim opštinskim novinama”. Ostaje još samo da napomenemo, o čemu ranije nije bilo govora, da postoji još jedan značajan razlog koji ide u prilog što većeg oblačenja gradova u zelenilo, a to je strateški, s obzirom na modernu vojnu sutrašnjicu. Svi velikogradske, a naročito politički i industrijski centri, predstavljaju izvrsne objekte za napad iz vazduha. U svakom slučaju gusto naselje sa velikom koncentracijom stanovništva mnogo je povoljnija meta bezobzirnom neprijatelju nego li naselja retka, rastrkana u zelenilu].

¹⁰ A. Ubertowska, powołując się na monografię Roberta Pogue’a Harrisona (*Forests. The Shadow of Civilisation*) zauważa, że „ontologiczna rozciągłość” i „historyczna trwałość” figury puszczy „(...) nadaje jej charakter dyskursu, ruchomego pryzmatu wymiany kulturowej — retorycznie pofałdowanego, wchłaniającego przemiany historyczne, charakteryzującego się proteuszową zmiennością znaczeń”; A. Ubertowska, *Pisanie puszczy. Ekonomie dyskursu ekokrytycznego i postkolonialnego*, „Teksty Drugie” 2017, nr 6, s. 194. W tę wieloznaczność wpisuje się możliwość odczytania puszczy jako synonimu dzikości, nieoswojonej natury będącej — jako przeciwieństwo kultury — przestrzenią chaosu, rebelii, cudowności, magii, treści wywrotowych, świata transformacji i rozsadzania zastanych reguł. Reforestyzacja może więc być odczytywana jako gest państwowy i kulturotwórczy (związany z faktem, że początki państwowości łączyły się z materialnością przestrzeni leśnej, stanowiąc także fundament pierwszych instytucji społecznych), ale i jako „upiorny wariant historii, realnie zagrażający strukturze pierwszych cywilizacji”; A. Ubertowska, op. cit., s. 195. Por. A. Barcz, *Drzewa i zakorzenienie polskości* [w:] *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*, red. P. Czaplinski, J. Bednarek, D. Gostyński, Warszawa 2019, s. 175–190.

¹¹ A. Krstić, *Parkovi i pošumljanje Beograda* „Beogradske opštinske novine” 1934, nr 1–3, s. 257.

Wypowiedź Krsticia tworzy ramy ideologiczne dla „leśnej historii Serbii”, konstrukt wyobrazeniowego, w którym przyroda udzielająca schronienia jej obrońcom zyskuje tożsamość narodową stając się przestrzenią konstytuowania serbskiej państwowości, zaś sadzenie drzew otrzymuje rangę działalności państwowotwórczej¹². Dodać w tym miejscu należy, że tego typu instrumentalizacja lasu nie była wówczas zjawiskiem odosobnionym, o czym świadczy wypowiedź polskiego leśnika, Wojciecha Klimaszewskiego, który zainspirowany myślą mesjanistyczną filozofa Karola Liebelta głoszącego, że „dusza narodu [się] na wzór ojczystych okolic nastraja”¹³, na łamach czasopisma „Las Polski” z roku 1924 przekonywał, że ze względu na brak odpowiednich wzorów, terytoria pozbawione lasów nigdy nie były siedliskami myśli państwowotwórczej:

Ani pustynie Sahary, ani prerje Ameryki, ani stepy wschodnio-europejskie — pisał — nigdy nie dały warunków dla skryształowania się władzy, zdolnej wytworzyć coś trwałego i obejmującego przyszłość. Myśl państwowotwórcza, nie znajdując w przyrodzie modelu i pierwowzoru, nie konkretnego wytworzyć tu nie mogła i trwale urzędzenia państwowe przybierały tutaj z innych krajów, z krajów takich właśnie, które te pierwowzory twórczości państwowej w swej przyrodzie posiadały. Dlatego stosunek władzy państwowej do lasów jest ścisłym odzwierciedleniem jej troski o własny byt, o przyszłość Państwa oraz jej umiejętności odczucia i uszanowania potrzeby pokoleń

¹² A. Barcz, op. cit., s. 175.

¹³ O roli ikonicznych obrazów przyrody i krajobrazu rodzimego w kształtowaniu nowoczesnego państwa narodowego w niemieckiej geografii kulturowej: D.E. Cosgrove, *Krajobraz i europejski zmysł wzroku — przyglądanie się naturze* [w:] *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. B. Frydryczak, D. Angutek, Poznań 2014, s. 103–106. Jak zauważa Elżbieta Rybicka, przeświadczenie o deterministycznej więzi między narodem a krajobrazem sięga XIX wieku; E. Rybicka, *Krajobraz kulturowy. Między ideologiami a działaniami* [w:] *Więcej niż obraz*, red. E. Wilk, A. Nacher, M. Zdrodowska, E. Twardoch. M. Gulik, Gdańsk 2015, s. 57. Zagadnienie to wnikliwie omówiła K. Rozmarynowska, *Ideologia w przyrodzie, ogrodzie i krajobrazie*, „Estetyka i Krytyka” 2008/2009, nr 15–16, s. 143–169. W Polsce propagatorem tego poglądu był Karol Liebelt, w którego pismach czytamy: „Kiedy tak vegetacja, będąca ornamentem powierzchni ziemi naszej, najwydatniej nacechowała obraz stref krajów i okolic, musiała także przeważny wpływ wyrzucić na uformowanie charakteru i obyczaju narodów, a zatem wpłynąć na ich los. I tu się pokazuje bezpośredni związek piękna natury z pięknem moralnym. Nie ulega wątpliwości, że smętna okolica osmuca umysł ludzki, a wesola go rozwesela; że wśród dzikiej vegetacji, wśród nieprzebytých lasów i stepów rozległych dziczeje charakter ludu i barbarzyńskie obyczaje najdłużej się przechowują. (...) Jeżeli co dzień oko pławi się w falach roślinnej piękności kraju swego, jeżeli człowiek co dzień nabiera z nich natchnienia, i pierś swą na widok, czy to swoich gór cienistych, czy łąk kwiecistych, czy stepów rozległych, czy lasów szumiących, do uczuć i do pieśni nastraja, musi się dusza jego koniecznie na wzór tych ojczystych okolic ustrajać, i dzieje jego cywilizacji, z tego głównego wpływu, osobny i wyłączny biorą kierunek. Ażeby się była Fenicya tak rychło w handlowy uformowała naród, gdyby na tyłach swoich nie miała wysokich cedrów Libanu, gotowego budulca okrętów? Albo nie byłaby inna historia nomadyjskich ludów, gdyby ich siedziby leśna otaczała vegetacja, a nie (s. 167) obszerne stepowe pastwiska? Ludy rolnicze nie zawdzieczają całą łagodną kulturę swoją zbożowym trawom, których źródłowsów «zboże», w słowiańskim języku, jest śladem, jak ich ta vegetacja z Bogiem łączyła? Przeciwnie, z górzystych kniejów Persydy wyszedł bitny naród Persów, który całą Azję zawojował; jak później ze Skandynawskich gór i lasów wylały się na podbój Europy dzikie hordy Gotów, Normanów, Waregów” [pisownia oryginalna], K. Liebelt, *Filozofia i krytyka*, t. 4 (*Estetyka czyli umnictwo piękne*), nr 1, Poznań 1875, s. 166–168.

przyszłych. (...) Im bardziej naród jest przesiąknięty ideą państwowości, tem więcej okazuje skłonności do konserwacji i zachowania lasów. Skutkiem powyższego las państwowy przybiera charakter symbolu państwowości, jako system o trwałości wiecznej, wobec którego pokolenia ludzkie stanowią zjawiska o tyle przemijające, że w zupełności w jego obliczu względem siebie równe. Prócz lasu nic w przyrodzie nie jest zdolnym być symbolem tak pojętej państwowości i jedynie Państwa posiadające lasy takim symbolem szczyścić się mogą. Utrzymanie tego symbolu nadaje Państwu potężny wpływ na psychikę i umysłowość milionów ludności i stanowi w jego władaniu talizman siły i rozrostu. Kto ten symbol z rąk wypuści lub oszpeci przez skarłowacenie i pomniejszenie, lub przymieszkę małodusznej poziomej ideologii, rozmijającej się z wysokim rozumieniem jego wyrazu, ten ściągnie na swą głowę klątwę pokrzywdzonych pokoleń, naród zaś, rozumiejący znaczenie tego czynu, o ile jest narodem zdolnym do misji historycznej, zawsze niewątpliwie i niezawodnie znajdzie w sobie siły i dostateczne pobudki, by zmyć zadaną mu hańbę¹⁴ [pisownia oryginalna].

Przywołane fragmenty wypowiedzi obrazują zjawisko nakładania na lasy filtru narodowo-historycznego i politycznego. Przez nadanie im określonej rangi — udziałowi w wyzwaniu ojczyzny, zasługują one na szacunek, stając się — tutaj posłużę się określeniem Agaty Agnieszki Konczał — „leśnym mitem narodowym”¹⁵, w omawianym przypadku serbskim. Zjawisko to polega na utożsamieniu dziejów lasu z historią Serbii. Jak pisze Joanna B. Bednarek „Las staje się dziedzictwem narodowym nie w sensie swojej wartości esencjalnej, ale jako substytut historii. Dbanie o przyrodę ma w tej optyce wartość dlatego, że jest równocześnie manifestowaniem pamięci (a więc, pośrednio, także zarządzaniem nią)”¹⁶. Las zatem staje się nie tyle wartością samą w sobie, ile miejscem schronienia walczących o wolność, świadkiem śmierci, faktycznym i symbolicznym budulcem potęgi państwa serbskiego i interesów dynastycznych Karađorđevićów. Jest składnikiem krajobrazu narodowego, a nawet więcej — ideologicznym krajobrazem ojczyzny, której synekdochą staje się leśna kraina — Szumadia¹⁷. Jej nazwa, wywodząca się od leksemu *šuma* — las, obejmująca geograficzny obszar o historycznie zmiennych granicach powstała w XVIII wieku, kiedy po okresie wojen austriacko-tureckich i wielkiej wędrowce Serbów, na czele z patriarchą Arsenijem IV Jovanoviciem Šakabentą (1740 rok) nastąpiło wyludnienie tych ziem, wskutek czego porosły one gęstymi i nieprzebytymi lasami¹⁸. Co istotne z punktu widzenia dalszego wywodu i faktu, że toponim Szumadii stanowił *pars pro toto* Serbii, jeszcze w I połowie XIX wieku porastały one 80% jej całego terytorium.

¹⁴ W. Klimaszewski, *Las jako państwowotwórczy czynnik przyrody*, „Las Polski” 1924, nr 8, s. 274–275.

¹⁵ A.A. Konczał, *Drzewa, które mają pamiętać*. „Gaje pamięci” w służbie leśnej mitopraktyki, „Czas Kultury” 2017, nr 3, s. 25.

¹⁶ J.B. Bednarek, *Leśna nienormalność*, „Czas Kultury”, 20.4.2020, <https://czaskultury.pl/czytanki/lesna-nienormalnosc/> [dostęp: 20.3.2023].

¹⁷ Tim Edensor stosuje określenie „narodowe ideologie krajobrazu”; T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, tłum. A. Sadza, Kraków 2004, s. 58–59.

¹⁸ M.D. Luković, *Šumadija — središnji mitski i istorijski prostor beogradskog pašaluka i ustaničke Srbije* [w:] *Mitološki zbornik: Šumadija — istorija i mit*, red. M. Stojanović, Rača 2014, s. 289.

Określenie „ideologiczny krajobraz ojczyzny” nie zostało w tym miejscu użyte przypadkowo i wynika z przekonania, że zarówno sposób postrzegania, jak i jego reprezentacje nie są neutralne. Śledząc związki pomiędzy nimi a ideologią W.J. Thomas Mitchell zaproponował uznanie krajobrazu za czasownik, który wskazuje na procesy ustanawiania społecznego ładu i indywidualnej podmiotowości¹⁹. Korzystając z tego rozpoznania spróbujmy zatem odpowiedzieć na pytanie o to, jaki przekaz ideologiczny wytwarza i sankcjonuje ujrany przez króla krajobraz, czyli na pytanie o społeczną rolę reprezentacji krajobrazu i jego funkcjonalność, czyli na relacje między regionem (krajem) a jego wizerunkiem (obrazem).

Powróćmy do okoliczności, w jakich — według przekazu Krsticia — zrodziła się idea zalesiania Belgradu. Jak pisze architekt:

Pewnego dnia (przed sześcioma laty) [król] spoglądał na okolice swojego ukochanego Belgradu z Dedinja: z jednej strony rozciągał się przed nim widok na ogołocony i opustoszały Vračar. Do granicy horyzontu żadnych zarośli, ani jednego drzewa. Na południu takie samo pustkowienie, na Zachodzie — Košutnjak, którego lasy zaczęły już podupadać i konieczna była ich rekultywacja. Był już na to ostatni moment. Dalej, na północ Banovo Brdo [wzgórze Bana], Topčidersko Brdo [wzgórze Topčider] itd. — wszystkie ogołocone. Natychmiast przywołał do siebie Swojego Marszałka, przedstawił mu swoją wizję i rozkazał, by niezwłocznie powołano komitet złożony ze specjalistów, których zadaniem będzie koordynowanie akcją zalesiania Belgradu i jego okolic. Jeszcze dzisiaj rozbrzmiewają mi w uszach słowa Marszałka Jego Królewskiej Mości, Przewodniczącego nowopowstałego komitetu, który na pierwszym posiedzeniu przedstawiał plany i zamiary Króla: „Wolą Jego Wysokości jest, byśmy natychmiast przystąpili do efektywnej pracy bez obszernej korespondencji i zbędnego procedowania. Musimy osiągnąć zamierzony cel. Król chciałby przyjrzeć się rzeczywistym rezultatom [naszych działań] w terenie, na miejscu.” Zrozumieliśmy te słowa i choć zdawaliśmy sobie sprawę z aktualności problemu i jego doniosłości, nie przeczuwaliśmy, że król będzie osobiście zajmować się tym przedsięwzięciem, nadzorować je i nim kierować. Z miłością, która mogła narodzić się tylko w Jego duszy, szerokiej słowiańskiej duszy narodowej²⁰.

[Kako se rodila ta ideja pošumljavanja okoline Beograda kod Blaženog Kralja? Jednoga dana (pre šest godina) posmatrao je On okolinu svoga dragog Beograda sa Dedinja: s jedne strane se pružao pred nim vidik na ogoleli i pusti Istočni Vračar. Do horizonta nigde šumarka, nigde nijednog drveta. Prema jugu ista pustoš, prema Zapadu — Košutnjak, čija je šuma već bila sklona propadanju i koju je trebalo neminovno obnavljati. Bio je već poslednji čas. Dalje ka severu Banovo Brdo, Topčidersko Brdo i t. d. sve isto tako golo. Odmah je pozvao k sebi svoga Maršala, ispričao Svoju zamisao, naredivši da se odmah osnuje jedan odbor, od stručnih lica, koji će bez odlaganja pristupiti rukovođenju akcije oko pošumljavanja Beograda i njegove okoline. Još danas mi zvuče reči Kraljevog Maršala, Pretsednika tog tek stvorenog odbora za pošumljavanje, kada smo na prvoj sednici slušali njegovu izlaganja o intencijama i željama Kraljevima: „Po Najvišoj želji, gospodo, mi imamo odmah pristupiti efikasnom radu bez mnogo prepiske i izlišnog administriranja. Mi moramo postići traženo. Kralj hoće da vidi stvarne rezultate, na terenu, na licu mesta.” Razumeli smo ove reči, brzo smo shvatili koliko je ovo pitanje bilo aktuelno i koliki mu je značaj pridavao, ali ni slutili nismo koliko će docije

¹⁹ Th.W.J. Mitchell, *Introduction* [w:] *Landscape and Power*, red. W.J.Th. Mitchell, Chicago 1994, s. 1.

²⁰ A. Krstić, *Visoko staranje Kralja Aleksandra za urbanističko podizanje Beograda*, „Beogradske opštinske novine” 1934, nr 10–11 (oktobar–novembar), s. 763.

On lično pratiti ovu akciju, kontrolisati je pa čak i rukovoditi njome. Sa ljubavlju, koja se mogla raditi samo u Njegovoj duši, širokoj narodnoj slovenskoj duši].

W artykule autorstwa Krsticia do idei zalesiania stolicy król Aleksander dochodzi spoglądając na Belgrad z Dedinja, gdzie w latach dwudziestych XX wieku z inicjatywy władcy wzniesiono dwa pałace (Kraljevski dvor, Beli dvor) stanowiące siedzibę rodu Karađorđevićów. Krajobraz antycypowany przez króla, łączący przestrzeń geograficzną z wydarzeniami historycznymi (przypomnijmy: „w swojej odległej wizji [król Aleksander] ujrzał Szumadię Karađorđa, taką, jaką była ona w czasach wielkich wydarzeń, porośniętą lasami, które pomogły Wodzowi wyzwolić Serbię”) nie jest tożsamy z pustkowiem roztaczającym się przed królem („[...] i w swojej przenikliwości dostrzegłszy wszystkie ułomności dzisiejszych karczowisk wyobrażał ją sobie ponownie porośniętą lasem”). Przyglądając się przestrzeni ogołoconej z drzew²¹ Aleksander widzi cały region — Szumadię, obejmujący centralną Serbię, taką, jaką była ona w czasach przywódcy pierwszego powstania serbskiego.

Krajobraz widziany przez króla to krajobraz wyimaginowany, projektowany, znajdujący się — co istotne — we władzy jego wzroku²². Spojrzenie to nie jest „spojrzeniem niewinnym”²³, lecz stanowi upolityczniony sposób ujmowania przestrzeni. Normę widzialności wyznacza tutaj przeszłość, związana z losami tego lesistego regionu i rozgrywającymi się na jego terenach historycznym wydarzeniami, dzięki którym utrwalił się on w serbskiej świadomości narodowej i historycznej²⁴. Przestrzeń Szumadii, za sprawą wydarzeń historycznych, które nadają jej charakter sakralny i symboliczny jest przestrzenią antropologiczną — stanowi ona świadectwo dziejów regionu, umacniając poczucie tożsamości i przynależności terytorialnej.

Retoryka pustkowiecia i karczowiska stosowana przez Krsticia w odniesieniu do rozciągającego się przed królem krajobrazu i określenie sadzenia drzewa przez Aleksandra Karađorđevicia mianem czynu kulturotwórczego nie jest tutaj bezzasadne. Zwróćmy uwagę na fakt, że po okresie powstań i autonomii uzyskanej przez

²¹ Nie bez znaczenia wydaje się także fakt, że do stanu owego ugoru, karczowiska doprowadziła polityka zarządzania terenami leśnymi, od czasów Miloša Obrenovicia poddawanych intensywnej eksploatacji, której nie ograniczyły nawet wprowadzane regulacje prawne; zob. U. Stanković, *Donošenje i sadržina uredbe o šumama od 1857. godine*, „Zbiornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu” 2012, nr 3, s. 401–414.

²² O wpływie pespektywy oglądu na sposób postrzegania rzeczywistości pisała Małgorzata Czermińska. M. Czermińska, „Punkt widzenia” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcjonalnej, „Teksty Drugie” 2003, nr 2–3, s. 11–27.

²³ Odwołuję się tutaj do tytułu książki Mary Louise Pratt; M.L. Pratt, *Imperialne spojrzenie. Pisarstwo podróżnicze a transkultuacja*, tłum. E. Nowakowska, Kraków 2011.

²⁴ Początki procesu kształtowania wyobrażenia Szumadii jako przestrzeni wydarzeń historycznych i mitycznych należy łączyć z działalnością etnograficzną i historiograficzną Vuka Karađžicia, potwierdzającą obecność tego regionu w historycznej i literackiej świadomości narodowej; Miloš D. Luković, op. cit., s. 289.

Serbię dzięki staraniom księcia Miloša Obrenovicia (przywódcy drugiego powstania z 1814 roku i zleceniodawcy zabójstwa wodza pierwszego powstania serbskiego), stolicą Księstwa Serbskiego (1818–1841) dwukrotnie było największe miasto Szumadii — Kragujevac (1818–1839 i 1840–1841), który nie zdołał uzyskać statusu centrum życia kulturalnego i politycznego, a sam region jako element geografii wyobrażonej Serbów (krajobraz narodowy) pozostał jedynie ucieleśnieniem tradycji wyzwoleńczych i patriotycznych, a nie kulturowego centrum, na co wpłynęła krótkotrwałość jego świetności kulturalnej i politycznej²⁵.

W wypowiedzi architekta głoszącego pochwałę króla Aleksandra, który zalecia Belgrad (modernizuje go) powołując się na powstańczą historię leśnej krainy widać intencję, która staje się czytelna w kontekście innych tekstów z okresu dwudziestolecia międzywojennego. W tym bowiem czasie uzyskała ona status krajobrazu ideologicznego ojczyzny²⁶, stając się narzędziem propagandowym w walce politycznej.

Także w tym przypadku niezawodnym źródłem informacji okazuje się pismo „Beogradske opštinske novine”, na łamach którego znaleźć możemy artykuł *Šumadija i Šumadinci* (Szumadia i jej mieszkańcy) Živana J. Rankovicia, generała armii królewskiej. W tekście jego autorstwa, opublikowanym w 1937 roku, kilka lat po śmierci króla Aleksandra czytamy między innymi:

Szumadia, pod względem geograficznym i historycznym zawsze była Piemontem Serbii, tak jak Serbia Piemontem Jugosławii. (...) Ze względu na swoją pozycję i znaczenie dla Królestwa Jugosławii i dla Jugosłowian zawsze miała decydujący głos. Dlatego na nią skierowane były oczy i myśli wszystkich Jugosłowian także poza jej granicami. I dlatego zarówno pod względem geograficznym, jak i etnicznym, wraz z postępującymi sukcesami Serbii, Szumadia stale się rozrastała w sercach patriotów i Jugosłowian²⁷.

[„Šumadija, geografski i istorijski uvek je bila pijemont Srbije, kao što je i Srbija pijemont Jugoslavije. Ona je jedan od najboljih delova Srbije.”, „(...) svojim položajem i svojom ulogom u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju i Jugoslovene svagda je vodila presudnu reč. Te, stoga su njoj bile vazda i upravljane oči i misli svih Jugoslovena kako i tako i van njenih granica. I zbog toga Šumadija i geografski i etnički po napredovanju Srbije, stalno je u mislima i u srcu patriota i Jugoslovena povećavana.”]

²⁵ Č.V. Nikolić, A.S. Živković, *Slika Šumadije u srpskoj književnosti na kraju XIX i početkom XX veka*, „Nasleđe” 2021, nr 49, s. 221.

²⁶ Okoliczności przeniesienia stolicy do Belgradu pozwalają na interesujące odczytanie statusu lasu jako miejsca „rebelii”, podziemnych strumieni, wywrotowego miejsca buntu — kiedy Miloš Obrenović ustanowił Kragujevac stolicą państwa, przeciwstawili się temu *ustavobranitelji* (zwolennicy ograniczenia jego władzy i przywrócenia na tron dynastii Karadorđevićów), upatrując w tym miejscu nadmiernej mocy księcia — z tych terenów wywodzili się bowiem powstańcy. Gdy, zgodnie z intencjami *ustavobranitelji*, książę podjął decyzję o przeniesieniu stolicy do Belgradu, w Kragujevacu wybuchło powstanie, ponieważ obawiano się, że podjęta przez księcia decyzja jest skutkiem jego uwięzienia i przetrzymywania siłą.

²⁷ Ž.J. Ranković, *Šumadija i Šumadinci*, „Beogradske opštinske novine” 1937, nr 9, s. 561–562.

Opisując historię owego „rozrastania się Szumadii” nie tylko „w sercach patriotów i Jugosłowian”, ale także — co znamienne — poszerzania granic krainy, Ranković wskazuje jednocześnie jej udział w przełomowych wydarzeniach historycznych. I tak, w czasach Karađorđa „pokryta gęstym lasem stanowiła naturalną twierdzę”, co umożliwiło Serbom powstańczy zryw, zaś w przededniu pierwszej wojny światowej jako „nosicielka wszystkiego, co postępowe” i miejsce, do którego przybywali ci, „którzy pragnęli ujrzeć wspaniałą przyszłość Jugosławii i Jugosłowian” była ona „siłą napędową, dla tych braci, którzy zjednoczyli się i tych, którzy jeszcze nie zdołali wyrwać się z niewoli”. Natomiast w okresie po wielkiej wojnie Szumadia

(...) stanowiła naturalne centrum wszystkich Jugosłowian, ku któremu jako najważniejszemu pod każdym względem winno ciążyć całe Królestwo Jugosławii. Nie tylko za sprawą jej przodownictwa i ofiar poniesionych przez nią na polu walki, ale także pod względem orograficznym i hydrograficznym ku niej zwrócone są wszystkie regiony Jugosławii. I wszyscy Jugosłowianie, wszyscy bracia: wszyscy Serbowie, wszyscy Chorwaci i wszyscy Słoweńcy pragnący rozwoju Królestwa Jugosławii powinni współistnieć z nią i współdziałać w miłości i braterstwie, by stało się ono najbardziej postępowym państwem w Europie a Jugosłowianie najszcześniejszym spośród jej narodów²⁸.

[...] bila je prirodni centar za sve Jugoslovene, oko koga kao po svemu najvažnijeg, ima i treba cela Kraljevina Jugoslavija da gravitira. Ne samo njeno prvenstvo i žrtve učinjene na bojnomoj polju nego i orografski i hidrografski njoj su upućene sve pokrajine Jugoslavije. I svi Jugosloveni, sva braća: svi Srbi, svi Hrvati i svi Slovenci — koji žele napredak Kraljevine Jugoslavije imaju i treba s njom da žive i rade u ljubavi i bratski sa svom snagom i svim srcem, te da Kraljevina Jugoslavija bude najnaprednija zemlja a Jugosloveni najsrećniji narod u Evropi].

Próbę utrwalenia takiego wizerunku regionu i generowanych przez niego znaczeń stanowiły dwie antologie będące zbiorem tekstów literackich, publicystycznych i naukowych. Pierwsza z nich, opatrzona tytułem *Šumadija i Šumadinci* [Szumadia i jej mieszkańcy] została wydana w 1927 roku na łamach czasopisma „Književni sever”²⁹, druga zaś pt. *Šumadija u prošlosti i sadašnjosti* [Przeszłość i teraźniejszość Szumadii] powstała w 1932 roku³⁰. Obie te publikacje³¹ uznać możemy za próbę kanonizacji obrazu regionu jako krajobrazu narodowego, który staje się narzędziem w służbie ideologii. Las i porośla nim leśna kraina urasta w nich do rangi fetyszu władzy, elementu budującego retorykę dominacji. Cechą charakterystyczną tych antologii jest zestawienie różnorodnych pod względem dyscyplin naukowych ujęć opisu regionu (geograficznego, historycznego, socjologicznego, etnologicznego, psychologicznego, medycznego)³² w celu ustanowienia zależności pomiędzy specyfiką przestrzeni

²⁸ Ibidem, s. 561.

²⁹ *Šumadija i Šumadinci*, „Književni sever” 1927 (Subotica), nr 7, 8, 9.

³⁰ *Šumadija u prošlosti i sadašnjosti*, red. D.P. Đorđević, Subotica 1932.

³¹ Ich prezentacja wymaga odrębnego, szczegółowego i obszernego omówienia w odrębnym artykule.

³² Zdaniem Elżbiety Rybickiej, badającej tę problematykę w odniesieniu do uwarunkowań polskich, są to typowe strategie kanonizacji krajobrazu narodowego. E. Rybicka, *Kilka uwag do genealogii krajobrazu narodowego na przykładzie Krajobrazu Polski Jerzego Smolińskiego oraz Ziemi polskiej w Pieśni zredagowanej przez Jana Lorentowicza*, „Prace i Studia Geograficzne” 2019, t. 64, nr 4, s. 120.

a cechami (predyspozycjami) psychicznymi i fizycznymi jej mieszkańców (znaczące w kontekście tych mechanizmów są artykuły zwolenników teorii rasowych: Velibora Jonicia i Stevana Ivanicia). Załączone fragmenty prozy i poezji, wspomnienia oraz fotografie (na okładce antologii *Šumadija u prošlosti i sadašnjosti* znalazło się zdjęcie kilkuletniego następcy tronu Piotra I w szumadyjskim stroju ludowym) stanowią ilustrację tez zawartych w artykułach³³, utrwalając wykreowany wizerunek regionu, w który wpisane zostają interesy dynastyczne Karađorđevićów.

W kontekście zaprezentowanych tutaj materiałów misję zalesiania Belgradu przez króla Aleksandra Karađorđevića w przywołanej na początku artykułu wypowiedzi architekta Krsticia można odczytać jako metaforę polityki, w której Szumadia jako krajobraz narodowy staje się miejscem w dyskursie propagandy wielkoserbskiej — synekdochą Serbii i jej uprzywilejowanej pozycji w wielonarodowym państwie.

O ile zatem urbanistyczne plany unowocześniania miasta przez zwiększenie terenów zieleni miejskiej z końca XIX i początku XX wieku (inspirowane zachodnioeuropejskimi tendencjami modernizacyjnymi) wiązały się z demilitaryzacją przestrze-

³³ Przykładowe tytuły tekstów zamieszczonych w antologii *Šumadija i Šumadinci*: Miloje A. Pavlović, *Kragujevac kao prestonica* [Kragujevac jako stolica]; Dušan Drašković, *Šumadinac kao političar* [Mieszkaniec Szumadii jako polityk]; R.R., *Šumadinac kao ratnik* [Mieszkaniec Szumadii jako żołnierz]; Miloš Savković, *Presek Šumadinca* [Typowy mieszkaniec Szumadii]; Velibor Jonić, *Šumadija na prekretnici* [Szumadia w momencie przełomowym]. Szczególnie ambitnym przedsięwzięciem wydaje się druga z antologii *Šumadija u prošlosti i sadašnjosti*, nie tylko ze względu na objętość (liczy 449 stron), ale i autorów zgromadzonych tekstów. Znajdziemy tam esej poety i pisarza Miloša Crnjanskiego poświęcony Karađorđovi (*Vožd* [Wódz]), teksty historyków serbskich: Dušana J. Popovicia, Miloša L. Zečevića (*Šumadija u XIX veku* [Szumadia w XIX wieku]), Vladimira Čorovicia (*Šumadija u našoj prošlosti* [Szumadia w naszej przeszłości]), *Kralj Petar Veliki Oslobodilac* [Król Piotr Wielki Wyzwoliciel], chorwackiego nestora historiografii XX wieku Ferdo Šišicia (*Karađorđe, Južni Sloveni i Napoleonova Ilirija* [Karađorđe, Słowianie Południowi i Iiria Napoleona]), *Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja* [Štrosmajer i idea zjednoczenia narodowego] prawnika i historyka Slobodana Jovanovicia (*Knez Mihailo* [Książę Mihailo]), polityka Ilji Garašanina (*Načertanije. Program spoljne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844.* [Načertanije. Program zagranicznej i narodowej polityki Serbii pod koniec 1844 roku]), Jovana Skerlicia (*Svetozar Marković*), pisarza, dziennikarza i reżysera Stanislava Krakova (*Smrtno kolo četničko* [Czetnickie kolo śmierci]), tekst etnologa i folklorysty Tihomira R. Đorđevića poświęcony kulturze dnia codziennego i obyczajów (*Iz Srbije od stotinu i pre godina* [Serbia sprzed stu i więcej lat]), artykuły na temat historycznych miejsc Szumadii (Radosav P. Marković), historii szkolnictwa, rozprawy o charakterze politycznym (Milutin D. Lazarević), wspomnienia wojenne z okresu I wojny światowej generała Božidara Terzicia i ministra oświaty Dragoslava P. Đorđevića, teksty utrwalające stereotyp mieszkańca Szumadii jako walecznego żołnierza (*Neprijatelj i o Šumadincima kao vojnicima* [Nieprzyjaciele o mieszkańcach Szumadii jako żołnierzach]), inkrustowane fragmentami poezji Petra Petrovicia Njegoša oraz patriotyczną poezją uczestników I wojny światowej — D.J. Filipovicia i Milutina Jovanovicia, Milosava Jelicia, dedykowane — jak w przypadku tego ostatniego — poległym towarzyszom broni. Część dotycząca Szumadii współczesnej zawiera opisy miejsc, z którymi związany jest ród Karađorđevićów oraz artykuły naukowe: etnologa Borivoja M. Drobnjakovicia pt. *Šumadinci, nekoliko podataka o njihovu poreklu i psihičkim osobinama* [Mieszkańcy Szumadii, kilka informacji o ich pochodzeniu i cechach psychicznych], teksty etnologiczne oraz artykuły medyczne, w tym rozprawę *Socijalno-zdravstvene i higijenske prilike u Šumadiji* [Uwarunkowania socjalno-zdrowotne i stan higieny w Szumadii] Stevana Ivanicia, współtwórcy, wraz z Dimitrijem Ljoticiem organizacji Zbor.

ni miejskiej, to misja zalesiania Belgradu w oficjalnym dyskursie urbanistycznym lat trzydziestych (będącym odbiciem niestabilnej sytuacji w Europie i w Jugosławii) jest w istocie powrotem do retoryki militarnej, której znakiem staje się las jako „naturalna twierdza”, zaś leśna kraina — Szumadia — projekcją ideologicznej funkcji centrum politycznej mocy przypisywanej stolicy Serbii w Królestwie Jugosławii.

BIBLIOGRAFIA

- Barcz A., *Drzewa i zakorzenienie polskości* [w:] *O jeden las za daleko. Demokryzacja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*, red. P. Czapliński, J.B. Bednarek i D. Gostyński, Warszawa 2019, s. 175–190.
- Bednarek J.B., *Leśna nienormalność*, „Czas Kultury”, 20.04.2020, <https://czaskultury.pl/czytanka/lesna-nienormalnosc/> [dostęp: 20.3.2023].
- Beograd u delima evropskih putopisaca*, red. Đ.S. Kostić, Beograd 2009.
- Czermińska M., „Punkt widzenia” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcjonalnej, „Teksty Drugie” 2003, nr 2–3, s. 11–27.
- Ćorović D., *Vrtni grad u Beogradu*, Beograd 2009.
- Cosgrove D.E., *Krajobraz i europejski zmysł wzroku — przyglądanie się naturze* [w:] *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. B. Frydryczak, D.D. Angutek, Poznań 2014, s. 79–110.
- Đimić Lj., *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, „Književnost” 1994, nr 1–3, s. 171–201.
- Dobrivojević I., *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006.
- Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, tłum. A. Sadza, Kraków 2004.
- Gil D., *Pomiędzy „integralnym jugoslawizmem” a „chrześcijańskim nacjonalizmem” — projekcje wspólnoty w obrębie serbskiej ideosfery po 1918 roku*, „Kultura Słowian” 2020, nr 16, s. 257–271.
- Josimović E., *Objasnenje predloga za regulisanje onoga dela varoši Beograda što leži u šancu sa jednim litografisanim planom u razmeri 1/3000 od E. Josimovića*, Beograd 1867.
- Klimaszewski W., *Las jako państwotwórczy czynnik przyrody*, „Las Polski” 1924, nr 8, s. 273–281.
- Konczal A.A., *Cultural and social meaning of the forest. Research with using tools of the space anthropology*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXIX. Prace Etnograficzne” 2013, t. 41, nr 3, s. 189–201.
- Konczal A.A., *Drzewa, które mają pamiętać. „Gaje pamięci” w służbie leśnej mitopraktyki*, „Czas Kultury” 2017, nr 3, s. 22–27.
- Kostić Đ.S., *Tvrđava, pograda, grad: nemački pogled na Beograd* [w:] *Beograd u delima evropskih putopisaca*, red. Đ.S. Kostić, Beograd 2003, s. 17–29.
- Krstić A., *Visoko staranje Kralja Aleksandra za urbanističko podizanje Beograda*, „Beogradske opštinske novine” 1934, nr 10–11, s. 761–764.
- Krstić A., *Parkovi i pošumljavanje Beograda*, „Beogradske opštinske novine” 1934, nr 1–3, s. 257–263.
- Liebelt K., *Filozofia i krytyka*, t. V (*Estetyka czyli umnictwo piękne*), cz. 1, Poznań 1875.
- Luković M.D., *Šumadija — središnji mitski i istorijski prostor beogradskog pašaluka i ustaničke Srbije* [w:] *Mitološki zbornik: Šumadija — istorija i mit*, red. M. Stojanović, Rača 2014, s. 285–312.
- Maksimović B., *Emilijan Josimović prvi srpski urbanist 1867–1967*, Beograd 1967.
- Milanović H., *Gradsko zelenilo*, Beograd 2006.
- Mitchell Th., *Introduction* [w:] *Landscape and Power*, red. W.J. Thomas Mitchell, Chicago 1994.
- Morawski K.S., *Zabójstwo króla Aleksandra I w świetle archiwalnych relacji prasowych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, t. 51, nr 1, s. 49–79.
- Nikolić Č.V., Živković A.S., *Slika Šumadije u srpskoj književnosti na kraju XIX i početkom XX veka*, „Nasleđe” 2021, nr 49, s. 219–237.

- Ranković Ž.J., *Šumadija i Šumadinci*, „Beogradske opštinske novine” 1937, nr 9, s. 560–567.
- Rozmarynowska K., *Ideologia w przyrodzie, ogrodzie i krajobrazie*, „Estetyka i Krytyka” 2008/2009, nr 15–16, s. 143–169.
- Rybicka E., *Kilka uwag do genealogii krajobrazu narodowego na przykładzie Krajobrazu Polski Jerzego Smolińskiego oraz Ziemi polskiej w Pieśni zredagowanej przez Jana Lorentowicza*, „Prace i Studia Geograficzne” 2019, t. 64, nr 4, s. 111–122.
- Rybicka E., *Krajobraz kulturowy. Między ideologiami a działaniami* [w:] *Więcej niż obraz*, red. E. Wilk, A. Nacher, M. Zdrodowska, E. Twardoch, M. Gulik, Gdańsk 2015, s. 55–67.
- Stanković U., *Donošenje i sadržina uredbe o šumama od 1857. godine*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu” 2012, nr 3, s. 401–414.
- Šumadija i Šumadinci*, „Književni sever” 1927, nr 7, 8, 9.
- Šumadija u prošlosti i sadašnjosti*, red. D.P. Đorđević, Subotica 1932.
- Ubertowska A., *Pisanie puszczy. Ekonomie dyskursu ekokrytycznego i postkolonialnego*, „Teksty Drugie” 2017, nr 6, s. 193–208.